

METAMORFOZE ȘI INOVAȚII ÎN CULT. RÂNDUIELI ȘI PRACTICI LITURGICE IEȘITE DIN UZ¹

*Ieromonah Petru Pruteanu,
Colegiul Ortodox „Noul Studion”
studii.liturgice@gmail.com*

Introducere

Înainte de a vorbi despre rânduielile și practicile liturgice mai puțin actuale sau ieșite din uz, trebuie să înțelegem principiile de evoluție a cultului și, mai mult decât atât, sensul ortodox al noțiunilor de „tradiție”, „tipic”, „inovație”, „adaptare/ revizuire/ actualizare” etc. Fără o înțelegere dinamică și duhovnicească a acestor noțiuni, cultul riscă să fie perceput ca o sumă de rânduieli și texte liturgice căzute din cer, iar ortodoxia – ca o fidelitate rigidă față de un trecut învăluit în praf și cenușă. În ciuda aparențelor și a unor percepții moderne, principiul fundamental al evoluției cultului a fost anume inovația, dar nu în sensul ei negativ-distructiv, ci în sensul de creativitate și contextualizare, orientată nu spre trecut, ci spre necesitățile pastoral-misionare ale prezentului și mai ales spre eshaton.

Cel puțin până în epoca iconoclastă anume ortodocșii apăreau ca inovatori, atât în plan dogmatic, cât și liturgic, în comparație cu ereticii, care refuzau dialogul cu modernitatea, fiind mai degrabă robi ai literelor și ai primitivismului, iar nu ai duhului care înnoiește și plinește toate. De exemplu:

- în perioada apostolică, Biserica creștină era văzută ca o grupare religioasă care strica obiceiurile iudaice și greco-romane, fiind aproape exclusiv orientată spre eshaton și parcă ruptă de trecutul lumii antice. Deși creștinii au împrumutat destule elemente din cultul iudaic și păgân, dintotdeauna ei au fost percepuți ca niște inovatori. Apostolii, într-un duh absolut inovator față de perioada petrecută alături de Învățătorul lor, au instituit treapta diaconatului, apoi și pe cea a preoției, au înlocuit punerea mâinilor de după botez cu mirungerea, au început să despartă euharistia de agapă, iar urmașii lor au mutat Liturgia dimineața, chiar dacă Hristos o instituise la o cină.

- mai târziu, când bazele cultului creștin erau deja puse, ierarhii Bisericii introduceau rânduieli și texte liturgice noi și renunțau la ele oricâteori o cerea situația. Și la Sinodul I Ecumenic, „tradiționalistul” – în sensul formal al cuvântului – era anume Arie, un adevărat stareț al timpului, care avea foarte mare priză la popor, iar inovator părea a fi Athanasie, care a îndrăznit să introducă în Crez termenul „omo-ousios”, neîntâlnit în Scriptură și care, cu câteva decenii înainte de aceasta, fusese condamnat ca termen eretic. La fel și Sf. Chiril, la Sinodul al III-lea, părea un adevărat inovator prin insistența sa asupra termenului „theotokos”, neacceptat de școala din Antiohia.

¹ Prelegere ținută în cadrul Master-class-ului de muzică bizantină de la Iași, ediția 2020.

- este important să înțelegem cu câtă libertate și realism Biserica s-a raportat la introducerea unor trepte clericale, precum horepiscopii, diaconițele, energumenii și altele – trepte care au dispărut fără probleme atunci când nu a mai fost nevoie de ele. O inovație absolută a fost și preoția la monahii din sec. IV-VI, nemaivorbind de faptul că, până în sec. al IX-lea, monahismul încă era considerat incompatibil cu episcopatul², ca, în cele din urmă, tunderea monahală să devină o condiție pentru a deveni episcop³.

Așa cum vom vedea mai jos, diferitele schimbări și inovații în cult au fost și mai evidente. Multe dintre ele au avut cauze obiective și poate chiar scopuri pastoral-misionare constructive, dar au fost și foarte multe care s-au făcut în mod accidental, arbitrar sau după placul unor persoane care, pur și simplu, au dorit să rămână în istorie cu orice preț.

Încă acum 100 de ani, părintele „liturgicii comparate”, marele Anton Baumstark (1872-1948), a formulat câteva legități ale evoluției cultului liturgic răsăritean. Ceva mai târziu, ucenicii lui direcți și indirecti: Jeronim Engberding, Juan Mateos, Robert Taft, Gabriela Winkler, Miguel Arranz ș.a. au făcut unele precizări și completări ale acelor principii, pe care este important să le cunoaștem, întrucât fără ele studiul liturgic nu poate fi înțeles. Adăugând și noi unele idei, vom încerca mai întâi să sistematizăm aceste principii⁴, după care vom trece la a doua parte a subiectului.

1. Cultul liturgic se dezvoltă de la diversitate la unitate, de la simplitate improvizată la complexitate reglementată, de la exprimări simple la forme literare complexe, de la elemente rudimentare la rituri complexe.

2. La început, elementele vechi coexistă cu cele noi, apoi, cele noi iau locul celor vechi. Când anumite rânduieli liturgice ating pragul de suprasaturare (prin suprapunerea elementelor vechi și noi), reformarea rânduielii se face nu în funcție de vechimea elementelor, ci după gradul lor de înțelegere și popularitate la acel moment.

3. Liturgia reprezintă suma unor elemente care s-au dezvoltat separat unele de altele și foarte rar interdependent. Există și cazuri când elementele, dezvoltându-se independent unul de altul, se contrazic sau se repetă inexplicabil.

4. Unele tradiții locale mai vechi dispar, iar altele se impun și se generalizează datorită ridicării unor orașe la rang de mitropolie sau patriarhie.

5. Cu cât textul este mai nou, el este mai bine elaborat dogmatic și retoric, cu texte biblice mai exact citate. De multe ori textele liturgice reflectă dezbaterile teologice ale vremii și au un scop apologetic sau chiar polemic pronunțat.

6. Slujbele mai rar ținute (cele din Postul Mare sau slujbele arhieresti) conservă mai bine vechile rânduieli, pe când cele comune suferă mai multe modificări.

² Deja Canonul 12 al Sinodului Trulan (691) impune celibatul episcopilor, dar aceasta nu însemna automat intrarea în monahism (vezi Canonul 2 al Sinodului din Constantinopol din anul 879).

³ Chiar și această condiție nu a fost reglementată oficial, ci a devenit o cutumă cvasi obligatorie abia în perioada dezbaterilor isihaste (sec. XIV).

⁴ Cf. R. Taft, *Comparative Liturgy. 50 Years after A. Baumstark*, *Worship* 73 (1999), pp. 521-541.

7. Multe rituri, având inițial un rol exclusiv practic, capătă sensuri și valențe simbolice, ba uneori chiar contrare rolului inițial al riturilor respective.

8. Tiparul duce la conservarea și generalizarea textelor și rânduielilor liturgice din acea perioadă, chiar dacă unele dintre acestea erau în plină evoluție. Edițiile tipărite nu au luat în seamă varietatea de manuscrise și tradiții locale și, de multe ori, nu au folosit cele mai bune manuscrise ale timpului.

Desigur, cultul Bisericii, ca și întreaga Tradiție a Bisericii, nu sunt și nici nu pot fi anistorice, dar referințele la trecut pot avea valențe și metode diferite de abordare. Liturgistul Thomas Pott face o distincție clară între noțiuni precum: „reformare”, „restaurare”, „corectare”, „îmbunătățire” sau „modificare a cultului”, explicând în special cuvântul „re-formare”, care nu trebuie să fie „de-formare” și nici măcar „trans-formare”, ci o revenire și o conservare a matricei vechi, umplută cu un conținut înnoit, adaptat și contextualizat.⁵

Metamorfoze ale cultului liturgic răsăritean

Liturgiștii disting cinci perioade mari de evoluție a cultului:

- 1) Sec. I-III: perioada apostolică și cea a persecuțiilor;
- 2) Epoca Sinoadelor Ecumenice, mai exact de la 313 până la începutul iconoclasmului, în 726;
- 3) Sec. IX-XII, mai exact anii 843-1204 – cea mai prolifică și mai „revoluționară” perioadă;
- 4) Sec. XIII-XV: perioada marilor sinteze;
- 5) Perioada modernă și contemporană: după 1453 (căderea Constantinopolului și apariția tiparului) și până în zilele noastre.

Nu mi-am propus și nici nu este posibil să prezint acum o istorie exhaustivă a cultului ortodox, având în vedere că fiecare element apărut sau dispărut în cult are o istorie aparte, mai mult sau mai puțin cunoscută. De cele mai multe ori, la nivelul unei generații de oameni metamorfozele erau aproape insesizabile, dar spre deosebire de ultima perioadă istorică, marcată de căderea Constantinopolului și apariția tiparului, schimbările erau totuși vizibile, continue și cât se poate de firești, fără să întâmpine probleme de genul celor din sec. al XVII-lea din timpul patriarhului Nikon al Moscovei⁶.

Pentru a înțelege cât de firesc se raportau ierarhia și laicatul ortodox la reformele liturgice petrecute în ochii lor, voi enumera câteva elemente liturgice apărute spontan și care au rămas valabile până astăzi. De exemplu, abia la sfârșitul sec. al V-lea patriarhul monofizit Petru Gnafeus introduce rânduiala de sfințire a apei la Bobotează și rostirea Crezului la Liturghie, urmând ca acestea, în scurt timp, să fie preluate și de ortodocșii din Constantinopol⁷. În sec. VI-VII sunt

⁵ Thomas Pott, *La réforme liturgique byzantine. Étude du phénomène de l'évolution non-spontanée de la liturgie byzantine*, Roma 200, pp. 67-72, 86-91. (Recent, cartea a fost tradusă și în românește de către Cezar Login – Editura Renașterea, 2020).

⁶ Este relevant și faptul că rușii nu s-au convertit la creștinismul ortodox ca urmare a unor convingeri dogmatice, ci ca rezultat al fascinației față de cultul Bizanțului. Acest lucru va marca pentru totdeauna felul în care rușii s-au raportat la cult și la fastul liturgic, și cât de „dureros” a fost pentru ei să modifice unele forme de cult care au stat la baza convertirii lor.

⁷ Cf. Theodor Citeșul, *Istoria bisericească*, II, 48.

scoase din Liturghie lecturile din Vechiul Testament, iar simultan se dezvoltă tot mai mult ritul Intrării Mari și se introduce cântarea Heruvicului⁸. Tot în această perioadă avem menționată pentru prima dată folosirea apei fierbinți (*zeon/căldură*) la amestecarea cu vinul euharistic, iar în anul 624 patriarhul Serghie I (610-638) introduce cântarea „Să se umple gurile noastre...” ca sfârșit al chinonicului⁹. La această etapă istorică, înlocuirea unei cântări mai vechi cu alta mai nouă era o chestiune absolut firească și comună, iar această abordare aparent liberală a contribuit la compunerea mai multor tropare, stihiri și canoane pentru aceași sărbătoare sau slujbă, dintre care multe au ajuns până la noi.¹⁰

Tot inovații absolute au fost la vremea lor și introducerea catapetesmei, folosirea linguriței pentru împărțirea laicilor, introducerea miridelor la Proskomidie și chiar folosirea cununilor la binecuvântarea căsătoriei¹¹. Multe din acestea au apărut în cult nu ca rezultat al unei evoluții firești, ci ca urmare a unor dispoziții imperiale sau patriarhale, în ciuda opoziției așa-zis tradiționaliste. La fel de nefirească și inovatoare a fost, în sec. IX-XII, suprimarea Liturghiilor locale din Alexandria, Antiohia, Ierusalim și Georgia și înlocuirea lor cu Liturghiile din Constantinopol.¹² Astfel, pe lângă încetarea slujirii Liturghiei Sf. Iacov în Ierusalim și Georgia sau a Sf. Marcu în Alexandria, chiar și periferiile bizantine¹³ care aveau ectenii praznicale speciale¹⁴ sau rugăciuni ale amvonului pentru fiecare sărbătoare¹⁵, și acestea au dispărut.¹⁶

Pe de altă parte, în aceeași perioadă post-iconoclastă (anii 843-1204), deși Constantinopolul avea propriul Sinaxar și Tipic¹⁷, propriul Evhologhiu¹⁸, Antifonariu¹⁹ și Canonariu, mănăstirile și parohiile constantinopolitane preferau tot mai mult Orologiul și inmografia palestiniană, așa încât renumitul oficiu numit *asmatike akolouthia* a rămas să se săvârșească doar în Catedrala Sf.

⁸ R. TAFT, *Great Entrance. A history of the Transfer of Gifts and other Preanaforal Rites of the Liturgy of St. John Chrysostom*, Ed. I – OCA 200, Roma, 1978, Ed. II – PIO, 1994. Cezar Login a tradus lucrarea și în românește, împărțind-o în două părți (Renașterea 2012 și 2013).

⁹ T. Pott, p. 90.

¹⁰ Trebuie să recunoaștem că, uneori, anumite schimbări (care însemnau de regulă adaosuri și, foarte rar, suprimări) au întâmpinat și reacții negative, inclusiv din partea unor patriarhi ai Constantinopolului, dar în ciuda acestor reacții, acele elemente au rămas până astăzi în cult.

¹¹ Cf. Alexis PENTKOVSKIJ, *Le Ceremoniale du Mariage dans l' Euchologe Byzantin du XIe – XIIe siècle*, în *Le mariage*, Conférences Saint-Serge, LXe Semaine d'Etudes Liturgiques, Paris, 1993 editat în: *Ephemenides Liturgicae – Subsidia*, Roma 1994, pp. 259- 287.

¹² Cf. Daniel Galadza, *Bizantinizarea liturgică în Ierusalim: calendarul melchit al-Biruni în context*, // Bollettino della Badia Greca din Grottaferrata, seria III, vol. 7 – 2010, pp. 69-85. A se vedea traducerea românească pe www.teologie.net.

¹³ Slujbele și riturile bizantine periferice tot timpul au fost mai bogate în texte și variații liturgice față de ritul oficial al Marii Biserici din capitală.

¹⁴ Cf. Ἐκτενεῖς τῶν εορτῶν, Vatopedi, 2020. A se vedea Prologul lui Stephane Verhelst (pp. 12-17) și introducerea ierod. Theodochos (pp. 18-24).

¹⁵ Cf. *Rugăciunile amvonului*, Sophia-Metafrază, 2017. Vezi epilogul pr. Gabriel Mândrilă de la pp. 211-245.

¹⁶ În sec. XII Teodor Balsmanon, patriarhul Antiohiei cu reședința în Constantinopol, sugera că toți cei care au credința împăratului trebuie să se roage ca împăratul. Același argument l-a folosit și papa de la Roma atunci când a desființat riturile liturgice locale: dacă ești cu papa, trebuie să te rogi la fel ca papa!

¹⁷ J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église*, Roma, OCA 165-166. De fapt, denumirea de “tipic constantinopolitan/ catedral”, folosită de Sf. Simeon al Tesalonicului și preluată de Juan Mateos, nu se regăsește nici în titlul și nici în conținutul acestui izvor din sec. al IX-lea, termenul de “tipic” intrând în uz abia în a doua jumătate a sec. XI și, prin urmare, impropriu pentru toate rânduielile anterioare.

¹⁸ Cele mai importante: Barberini gr. 336 – secolul al VIII-lea și Euchologion Strateghios, ms. Coislin gr. 213 – anul 1027.

¹⁹ Acesta a fost atribuit patriarhului Antim al Constantinopolului (535-36), dar este mai târziu. Psaltirea era împărțită în 72-76 de antifoane - dintre care unele erau fixe, iar altele schimbătoare - pentru Laudele Vecerniei și Utreniei. Împărțirea de astăzi a Psaltirii în 20 de Catisme cu câte trei stări fiecare este de origine palestiniană. Detalii vezi la: M. Arranz, *La prière des anciens Byzantins. Le cursus journalier des Heures selon les anciens manuscrits de L' Euchologe byzantine* (în rusă), Leningrad, 1979.

Sofia, iar după anul 1204 a dispărut și din „Marea Biserică”²⁰. În mod surprinzător, împăratul Leon VI Filosoful (867-912), care la toate sărbătorile importante trebuia să participe la slujbele Marii Catedrale, era de fapt mai încântat de slujbele ierusalimitene („aghiopolite”), care abia începeau să se răspândească la Constantinopol. Astfel, împăratul, care era puternic ancorat în viață liturgică a capitalei, a primit cu mult entuziasm sistemul aghiopolit al celor 11 Evanghelii ale Utreniei și personal le-a compus scoliile iconografice, numite mai târziu „stihiri ale evangheliilor” („voscesne”) care, la fel ca și Exapostilarile (cele 11 Luminânde ale Învierii) compuse de fiul său Constantin VII Porfirogenetul (913-959), nu erau destinate slujbelor de la Sfânta Sofia, ci mănăstirilor și parohiilor. Observăm deci o implicare directă a împăraților în reforma liturgică a capitalei²¹, apărută mai întâi la Studion, apoi preluată și răspândită cu mult entuziasm în parohii, chiar dacă melanjul liturgic era o inovație evidentă și, pe alocuri, foarte dubioasă și disproporționată.

Prin urmare, chiar dacă Marea Biserică și-a impus Evhologhiul și Liturghia în tot spațiul ortodox, de fapt, în urma sintezei tipiconale și iconografice începută imediat după anul 843 și generalizată în sec. XIII-XV, aceasta nu și-a putut păstra propria identitate tipiconală și iconografică, fiind dominată și absorbită de practica și iconografia aghiopolită și palestiniană, care au pătruns mai întâi în așa-numita tradiție studită, apoi în cea athonită și în toată lumea ortodoxă.²²

Și în sec. al XIV-lea, patriarhii Constantinopolului continuau să-și exercite autoritatea prin introducerea de noi elemente liturgice²³, dar acestea trebuiau să corespundă noii sinteze liturgice și să treacă proba fidelității față de doctrina și practica isihastă.

Abia perioada modernă și contemporană a fost marcată de tendința de a conserva și a generaliza tezaurul liturgic preexistent, creativitatea iconografică sau tipiconală fiind stopată aproape în întregime. Modificările produse în această perioadă sunt văzute mai degrabă ca decadente sau exagerări, decât ca reforme originale. Anume în această perioadă s-a compus Prohodul Maicii Domnului după modelul celui al Mântuitorului, s-a introdus Troparul Ceasului al III-lea la epicleză, s-au deplasat orele de oficiere a unor slujbe, încât Liturghia Darurilor Înaintesfințite a început să se slujească cam peste tot dimineața, iar Utrenia unor privegheri mai importante (numite de români „denii”) au început a se face exclusiv seara: atât în Săptămâna a V-a a Postului Mare, cât și în cea a Sfintelor Pătimiri. Tot în această perioadă, are loc excluderea lecturilor patristice din cadrul slujbelor, vechile antifoane ale Liturghiei (Psalmii 91, 92 și 94 cu

²⁰ Deja din sec. IX-X mănăstirile din Constantinopol au început să combine vechea rânduală a capitalei cu Orologiul savait, iar slujba pe care Sf. Simeon al Tesalonicului a numit-o *asmatike akolouthia* era de fapt numită *ekklesiastis*, adică slujba specifică Marii Biserici, pentru că nicăieri în altă parte nu se mai săvârșea. Detalii vezi la Stefano Parenti, *The Cathedral Rite of Constantinople: Evolution of a Local Tradition* // OCP 77 (2011), 449-469.

²¹ De exemplu, în anul 903 același împărat Leon VI poruncește monahului Marcu, economistul bisericii Sf. Mochie din capitală, să completeze Canonul din Sâmbăta Mare, care în varianta originală a Kassiei († 865) avea doar patru ode, dar care, în numai câteva decenii, nu mai corespundea noilor tendințe ale capitalei, unde orice sărbătoare importantă trebuia să aibă un canon complet. Detalii: S. Parenti, *op. cit.*, p. 455.

²² Ierom. Petru Pruteanu, *Evoluția rânduielilor tipiconale în Răsăritul Ortodox* // „Studii Teologice”, nr. 1/2006, pp. 63-99.

²³ Printre cele mai importante enumerăm: introducerea Diataxisului lui Filothei Kokinos; introducerea Sedelnei gl. 8, „De tine se bucură” ca anti-axion pentru Liturghia Sf. Vasile, de către patriarhul Calist I (1355-1363) ș.a. (vezi T. Pott, p. 89).

refrene) sunt înlocuite cu antifoanele Obedniței²⁴, iar la Utrenie cântarea canoanelor este înlocuită cu citirea, dar fără cântările biblice specifice fiecărei ode, care abia de se mai pun în Postul Mare. Această tendință de a exclude Psaltirea din cult nu s-a limitat doar la cântările biblice de la Canoane, ci și la scurtarea sau suprimarea Catismelor la Utrenie, apoi și a Prochimenelor, a stihurilor de la „Aliluia” și a Chinonicelor. Acestea din urmă au început să fie doar recitate, pentru a le salva de la dispariția totală, și arareori se mai cântă cu fastul de odinioară.

În special pentru cântăreții de la strană cred că ar fi interesant de precizat că tot în perioada modernă și contemporană a apărut „alergia” la pauzele din slujbe, mai ales atunci când preotul rostește (fără stații de amplificare a sunetului) rugăciuni în taină, acestea fiind acoperite într-un mod inovator cu diferite cântări. De exemplu:

- dacă „sărutarea păcii” la clerici durează mai mult, strana cântă „Iubi-te-voi, Doamne...”, deși inițial această cântare era doar o variantă alternativă pentru imnul precedent „Pe Tatăl, pe Fiul și pe Sfântul Duh...”, fără a se cânta vreodată împreună;

- la răspunsul „Cu vrednicie și cu dreptate!” s-au adăugat cuvintele „este a ne închina Tatălui și Fiului și Sfântului Duh...”;

- variantele lungi de Axioane, care inițial erau prevăzute pentru slujba Panaghiei sau la litanii, au început să fie cântate în cadrul Liturghiei, iar pe alocuri, cântăreții merg chiar la icoana Maicii Domnului pentru a cânta acest imn, deplasând accentul de pe Anafora euharistică închinată lui Dumnezeu-Tatăl pe o rugăciune de evlavie către Maica Domnului.

- tot în acest registru se înscrie și adaosul cererii „Preasfântă Născătoare de Dumnezeu, mântuiește-ne pe noi” rostit pe fundalul ultimei cereri a ecteniilor, ajungându-se în BOR chiar la întreruperea cererii „Pe Preasfânta...”, pentru a face loc cântării și mai fastuoase a acestui stih (nu doar în surdină), deși el nu are ce căuta în ectenie.

- anumite deplasări de accente s-au produs și prin slujirea tot mai rară a diaconului și dispariția cvasitotală a canonarhului, care, chiar și în Muntele Athos, nu mai are peste tot același rol: în unele mănăstiri canonarul este prezent în fiecare zi, pe când în altele, doar în duminici și la privegheri.

La sfârșitul acestui capitol aș vrea să remarc și două fenomene pozitive care s-au întâmplat în această ultimă perioadă și anume:

a) mișcarea colivazilor; și

b) reforma tipiconală de la Constantinopol prin Tipicul protopsaltului Konstantinos (1838 și 1851) apoi cel al lui Gheorghe Violakis (Atena, 1988).²⁵

Mișcarea colivazilor nu s-a limitat doar la restabilirea practicii împărtășirii sistematice – care și pe atunci, ca și acum uneori, era considerată o inovație liberală –, ci și la un echilibru între

²⁴ J. Mateos, *Celebrarea Cuvântului în Liturgia Bizantină*, Cluj-Napoca 2007, pp. 68-79.

²⁵ Chiar și recent Biserica Elladei a publicat o variantă nouă de Tipic sub îndrumarea protopresviterului Konstantinos Papaghiannis (Athena, 2006). Biserica Română a elaborat pentru prima dată un Tipic oficial abia în 1976. Ediția lui Gherasim Saffirin din 1905 era concepută ca un simplu manual de seminar, și nu ca un tipic oficial.

rugăciunea particulară și cea comunitară prin redescoperirea Filocaliei și tipărirea Pidalionului, prin stabilirea unor reguli pentru pomenirea celor adormiți (de unde și numele de „colivazi”) etc.

Ceva mai controversată a fost reforma tipiconală de la Constantinopol, al cărei suflu a pătruns și în Principatele Române prin Tipicul Bisericesc al lui Anton Pann din 1851²⁶. Dintr-un anumit punct de vedere, această reformă a fost un fel de Conciliu II Vatican, cu o anticipare de 150 de ani. Analizând amănunțit reformele propuse, vedem că ele sunt marcate de dorința firească de a simplifica conținutul mult prea stufos al slujbelor, dar principiile după care se face această simplificare țin mai mult de populism și comoditate, iar nu de esență. Totuși, ideea în sine de a edita un tipic pentru parohii care să fie diferit de cel monahal este una onestă și salutabilă. Cred că reforma inițiată de greci acum aproape 200 de ani trebuie să continue și astăzi la un nivel panortodox, mai ales că studiile moderne în domeniul liturgicii permit o abordare mult mai profesională a acestor aspecte.

Rânduielei liturgice dispărute și rămase

Odată cu dispariția definitivă a ritului constantinopolitan *ekklesiastis* (după 1204²⁷), au dispărut și o serie de rânduiele specifice acestuia. Două dintre ele – *pannychis* și *tritoekti* – foarte importante și populare cândva, au fost uitate cu desăvârșire de cultul actual al Bisericii.

Pannychis-ul [παννυχίς] era un fel de priveghere de tip catedral, care se făcea în ajunul marilor sărbători, iar în unele mănăstiri, chiar în fiecare zi, după cină, independent de Vecernie și Utrenie. Făcând parte din ritul *asmatike*, pannychis-ul era compus din antifoane, ectenii și rugăciuni, iar Condacul theotocal de vineri seara – Πρεσβεία θερμή – era tot mai des înlocuit cu un canon din nouă cântări, contribuind la rânduiala mai târzie de a insera câte un canon theotocal în rânduiala Pavecerniței. În prezent, din vechiul *pannychis* se păstrează doar varianta de priveghere pentru adormiți, numită *panihidă*, adaptată de Triodul actual și rânduită pentru ajunul Sâmbetei Lăsatului sec de carne și ajunul Sâmbetei Cincizecimii.²⁸

Cealaltă slujbă amintită mai sus, tritoekti [τριτοέκτη sau τριθέκτη / *de cantico inter tertiam et sextam horam in jejuniis*²⁹], se săvârșea doar în Săptămâna Brânzei și pe tot parcursul Postului Mare, de luni până vineri. Deși unii au confundat această slujbă cu o variantă comasată a Ceasurilor III și VI, majoritatea liturgiștilor consideră că era vorba despre un fel de „Liturgie a catehumenilor”³⁰, săvârșită în Postul Mare între Ceasurile III și VI, în timpul căreia se citea din Vechiul Testament și se explica Crezul. Originile acestei slujbe pot fi urmărite până în sec. al IV-lea, iar asemănările dintre rânduiala descrisă de Silvia Egeria (Ierusalim, anii 382-384) și rânduiala mai târzie de la Constantinopol sunt izbitoare. Ca și celelalte slujbe de tip *asmatike*

²⁶ Această carte este o colecție de rânduiele, tradusă din greacă și slavonă împreună cu preotul Ioan Călărășanu, având însă și o anumită contribuție originală mai ales la note. Cartea a fost reeditată în 2010 la Editura Andreas.

²⁷ La Tesalonic acesta a mai rezistat până în epoca Sf. Simeon (†1429), dar numai în catedrala mitropolitană, nu și în restul parohiilor sau mănăstirilor.

²⁸ Detalii vezi în articolul pr. Mihail Jeltov, *Pannychis // EOR*, vol. 54, pp. 439-441.

²⁹ Cf. PG 155, col. 649-650.

³⁰ Bineînțeles, erau admiși și credincioșii botezați, în special părinții și nașii copiilor care urmau să se boteze.

akolouthia, aceasta conținea antifoane, ectenii și rugăciuni, a căror tematică era orientată spre pregătirea catehumenilor³¹. Structura era foarte asemănătoare cu a primei părți a Liturghiei bizantine, numai că în loc de „Sfinte Dumnezeule” se cânta troparul profeției (prorociei), iar citirea biblică era din Vechiul Testament (Zaharia, Isaia, Iezechie) și, mai rar, din Evanghelie. Deși catehumenatul adulților dispăruse încă de prin sec. al VI-lea, slujba *tritoekti* continua să se facă formal pentru copii, fără prea multe predici explicative, iar în sec. X-XI ajunsese să se facă doar în Vinerea Mare, de către patriarh, cu o cateheză fixă din Evhologhiu.³² După cum ne dăm seama, actuala Pemie a Triodului de la Ceasul VI, precedată de troparul profeției, a fost împrumutată chiar din slujba *tritoekti*, fiind suprapusă peste rânduiala savaită a Ceaslovului, pentru a salva de la dispariție încă o lectură biblică. În mănăstiri însă, unde nu erau catehumeni și nu era nevoie de *tritoekti*, Vechiul Testament se citea în întregime la chilie, iar la Ceasuri erau rânduie lecturi patristice.

După cum am menționat și în capitolul precedent, de-a lungul timpului și chiar în ultimele câteva secole, au dispărut și au fost modificate mai multe elemente ale cultului ortodox. Nu putem afirma că singura tendință modernă în abordarea tipicului și a slujbelor ar fi dorința de a le scurta. În realitate, în cultul ortodox funcționează de obicei un alt principiu: este destul de ușor să introduci elemente noi în cult, fie și mai puțin potrivite, dar e foarte greu să mai scoți ceva, chiar dacă în mod evident acel element nu este bun. Anumite scurtări care s-au făcut în slujbe au fost inclusiv din cauza lipsei unei abordări diferențiate a slujbelor parohiale, dar și pentru că poezia vechi-bizantină, plină de alegorii și elemente repetitive, devine neînțeleasă și plictisitoare³³, mai ales când se cântă într-o traducere nu prea bună. Iată de ce atât rușii, cât și românii, preferă uneori să citească un Acatist nou decât un Canon vechi. Grecii, pentru că nu au tradiția Acatistelor, au dezvoltat mai mult tradiția Paracliselor, cu un Canon asemănător celui de la Utrenie (dar mult mai simplu și mai „utilitarist”), cântat în afara Laudelor tipiconale. Iar românii, care dintotdeauna au încercat să păstreze un echilibru între ruși și greci, au ajuns de fapt să considere obligatoriu ca la orice sfânt nou-canonizat să-i compună și Acatist și Paraclis, „simpla” slujbă a Vecerniei și Utreniei nefiind parcă suficientă pentru dezvoltarea evlaviei populare. Mai mult decât atât, lipsesc principiile tipiconale care să prevadă felul în care trebuie combinate slujbele sfinților mai vechi cu cele ale sfinților mai noi, mai ales că toate slujbele noi sunt prevăzute cu priveghere, litie, polieleu etc., iar slujbele unor apostoli sau evangheliști care se întâmplă în aceeași zi abia dacă au Doxologie Mare.

La final, aș vrea să vorbesc despre o slujbă destul de cunoscută și răspândită inclusiv în parohii, dar care este săvârșită contrar logicii primare a Tipicului. Și este foarte important să știm să citim tipicul și printre rânduri, ca să înțelegem logic de ce un anumit lucru a fost prevăzut într-un fel sau altul.

³¹ Vezi mss Barberini 336 gr. în *Canonul Ortodoxiei*, vol. I (2008), pp. 947-950.

³² Detalii vezi în studiul lui E.P. Diakovskiy, *Из истории богослужения «Чин тритекти»* // Труды Киевской Духовной Академии, vol. II, 1908, pp. 394-435.

³³ Se pare că tot din acest motiv și Psaltirea este tot mai mult neglijată, pentru că nu este înțeleasă.

Mă refer aici la **slujba Litiei**, care atât în România, cât și în Grecia, se săvârșește prin catedrale și parohii chiar dacă nu se face priveghere, iar în BOR există și evlavia de a scrie și a pomeni numele celor vii și adormiți, ceea ce sporește și mai mult evlavia poporului față de această slujbă inutilă în parohii.

Pentru început este foarte important să facem distincție între „slujba Litiei” și cea „a binecuvântării pâinilor și vinului” – distincție făcută atât de Tipic, cât și de Minei, mai ales că între cele două oficii se intercalează Stihovna Vecerniei. Faptul că în cadrul Privegherii ele formează un bloc comun nu înseamnă că ele reprezintă un întreg. Există momente când ele se fac și separat³⁴, iar obiceiul de a numi pâinea binecuvântată și stropită cu vin drept „litie”³⁵ denotă o anumită neînțelegere a cultului ortodox.

a) Litia (*λιτή = rugăciune de mijlocire sau de cerere*³⁶) este slujba care, în prezent, constă din rugăciunea „Mântuiește, Dumnezeule, poporul Tău...” (cu invocarea mijlocirii sfinților), alte cereri ale diaconului și o rugăciune de plecare a capetelor rostită de protos. Slujba își are originea în Mănăstirea Sf. Sava de lângă Ierusalim. Conform informațiilor istorico-liturgice³⁷, după Ectenia cererilor (care însemna, la un moment dat, sfârșitul Vecerniei), monahii ieșeau din biserică pentru a se închina la mormântul Sf. Sava, cântând imne în cinstea acestui sfânt (de unde și provin stihirile hramului, iar mai târziu ale praznicului). Întreaga slujbă se făcea în afara bisericii, iar mai târziu, în pridvor (numit la greci și „lition” sau „lit”)³⁸. Cererile erau alese în funcție de necesitățile concrete ale comunității (și nu erau careva ectenii fixe), iar monahii cântau în continuu „Doamne, miluiește”. O Litie asemănătoare se săvârșea și în cadrul Utreniei din Postul Mare, numai că fără ieșire la mormântul Sfântului Sava, ci în biserică. În prezent, atunci când Litia se săvârșește în cadrul Utreniei (după Evanghelie, înainte de Canoane), ea are o formă prescurtată, constând din rugăciunea „Mântuiește, Dumnezeule, poporul Tău...” și ecfonisul (și bineînțeles fără binecuvântarea pâinilor). Într-o zi liturgică se poate face o singură Litie: dacă s-a făcut în cadrul Vecerniei, nu se mai face și la Utrenie; însă cele mai multe zile din an nu au Litie.

b) În prezent, după rugăciunile Litiei (din cadrul Vecerniei Mari) se cântă Stihovna, iar în acest timp clericii și credincioșii intră în biserică și își ocupă locurile lor. În mijlocul bisericii sunt pregătite cinci pâini și puțin vin pentru binecuvântare. De obicei, pe lângă pâini și vin se pune și puțin grâu și un pahar cu ulei, dar rostul binecuvântării acestora nu este clar înțeles și s-a perpetuat în cărțile noastre dintr-o greșeală pe care dorim s-o elucidăm. Prin sec. VI-XII, la Mănăstirea Sfântului Sava de lângă Ierusalim, Litia și binecuvântarea pâinilor avea loc în felul următor: spre sfârșitul Vecerniei Mari, monahii ieșeau din biserică în procesiune (cântări, laude și rugăciuni = *λιτή*) pentru a se închina la mormântul Sf. Sava și la alte moaște și paraclise care sunt în mănăstire, apoi mergeau la hambar și binecuvântau mai multe pâini (puse în coș) și o

³⁴ În Sâmbăta Mare, de exemplu, binecuvântarea pâinilor și a vinului (fără grâu și untdelemn) se face după Liturghie, fără nicio legătură cu Litia. Despre aceasta a se vedea studiul nostru: *Artosul pascal și pâinea numită „paști”*, disponibil pe site-ul nostru.

³⁵ Nici denumirea grecească a slujbei - ἀροκλασία - nu este adecvată, întrucât în vechime termenul era rezervat doar euharistiei.

³⁶ Rușii numesc „Litie” și slujba Trisaghionului pentru cei adormiți, dar aceasta nu intră în preocupările studiului de față.

³⁷ G. Bertonière, *The Hist. Development of the Easter Vigil and Related Services in the Greek Church*, Roma 1972 (OCA; 193).

³⁸ În mod normal, Litia este asociată cu o procesiune, numită litanie. Faptul că la Litie mulți nu mai ies în procesiune, nici măcar până în spatele bisericii, ci stau doar în mijlocul ei, reprezintă încă o abatere de la logica și rânduiala acestei slujbe.

anumită cantitate de vin; tot acolo pâinea era tăiată și stropită/ înmuiată în vin, apoi adusă în biserică spre întărirea monahilor pentru a rezista la toată Privegherea.³⁹ Atunci când la hambar erau aduse roade noi de grâu, untdelemn sau alte produse, acestea erau binecuvântate ca mulțumire⁴⁰ (așa cum noi, de exemplu, binecuvântăm strugurii la Praznicul Schimbării la Față). După toate aceste procesiuni, monahii intrau în biserică și, în timp ce ascultau Cuvântul de învățătură rânduiește (înainte de Hexapsalm), serveau câte o bucată de pâine înmuiată în vin. Indicația tipiconală din data de 8 septembrie (când este prima Priveghere din anul bisericesc) de a binecuvânta grâu și untdelemn odată cu pâinea și vinul nu înseamnă că acestea erau binecuvântate anul întreg, fără vreun scop concret. Nu avem nici un argument istoric, logic sau teologic de a binecuvânta grâu și untdelemn la fiecare priveghere,⁴¹ iar indicațiile tipiconale se referă, cel mai probabil, doar la luna septembrie, când tocmai se termină culesul roadei. În restul anului însă, după cum ne sugerează și indicația tipiconală pentru Sâmbăta Mare⁴², erau binecuvântate doar pâine și vin, iar „valoarea” acestei binecuvântări era una obișnuită, ca a unei mese zilnice de la trapeză, exagerările legate de „sfințenia” pâinii și vinului binecuvântate în cadrul Privegherii neavând niciun temei teologic.

Întrucât scopul binecuvântării pâinilor și vinului este acela de întărire trupească pentru cei care participă la o slujbă de Priveghere (lungă de 5-7 ore cel puțin) și, după cum precizează Tipicul, nu mai mănâncă altceva după aceasta, trebuie să precizăm că binecuvântarea pâinilor nu poate fi făcută atunci când Vecernia Mare se face separat de Utrenie, nici atunci când Privegherea este foarte scurtă, iar după ea se servește cina.⁴³ În acest caz, binecuvântarea pâinilor și a vinului este lipsită de sens și sfidează chiar logica acestei rânduiei deloc formale sau simbolice. În mănăstirile din Sfântul Munte și în cele care urmează tradiția tipiconală athonită, slujba Privegherii (Vecernie Mică – cină – Vecernie Mare + Litie + binecuvântarea pâinilor + Utrenie) se face doar la marile sărbători, iar pâinea și vinul binecuvântate au același rol – de a întări trupește pe monahii rugători. În zilele de rând, la sărbătorile mai mici și chiar în duminici, Utrenia se face dimineața, iar Litia însoțită de binecuvântarea pâinilor nu se săvârșește⁴⁴. Considerăm această rânduială ca fiind (singura) corectă și conformă cu spiritul prevederilor istorice și tipiconale.

³⁹ Cantitatea acestora nu era una simbolică, ci în funcție de numărul monahilor și nevoia de întărire. Obiceiul de a binecuvânta anume cinci pâini și doar puțin vin este destul de târziu, din sec. XIV-XV, când slujba de binecuvântare a pâinilor a căpătat un sens simbolic, legat de minunea înmulțirii celor cinci pâini de către Mântuitorul Hristos în pustie. Totuși, paralela simbolică este exagerată, pentru că în cazul acesta ar trebui să binecuvântăm și doi pești, nu vin sau grâu și untdelemn.

⁴⁰ Cf. Н. Д. Успенский, *Чин всеобщего бдения*, Москва 2004, pp. 199-200.

⁴¹ Unii invocă necesitatea binecuvântării uleiului pentru a avea cu ce unge (mirui) pe credincioși, dar cei care au instituit aceste rânduiei nu au prevăzut așa ceva, din moment ce Tipicul (și practica athonită) rânduiește ungerea cu ulei din candela de la icoana Praznicului, iar rugăciunea de binecuvântare a pâinii, vinului, grâului și untdelemnului vorbesc doar despre consumul acestora, nu și despre ungerea cu acel ulei.

⁴² Cf. Ierom. Petru Pruteanu, *Artosul pascal și pâinea numită „paști”*, în vol. „Liturghia Ortodoxă. Istorie și actualitate”, Editura Sophia, București 2013, pp. 337-339.

⁴³ Tipicul interzice categoric ca după gustarea pâinii binecuvântate la Priveghere să se mai mănânce ceva, iar pe de altă parte recomandă ca aceasta să fie servită în cadrul slujbei până la miezul nopții, ca frații să se poată împărtăși a doua zi, iar dacă momentul împărțirii acestei pâini binecuvântate la Priveghere a întârziat, ea se servește abia a doua zi după Liturghie (deja contrar scopului pentru care a fost binecuvântată, ci doar pentru a fi consumată).

⁴⁴ Faptul că uneori Mineiul are prevăzute stihiri pentru slujba Litiei la foarte mulți sfinți (în special dintre cei recent canonizați), acest lucru nu înseamnă neapărat obligativitatea de a săvârși Litie. O slujbă se scrie inclusiv cu stihiri la Litie, pentru ca acestea să fie cântate acolo unde este hram sau există un cult local al sfântului respectiv, dar nu în mod obligatoriu peste tot.

Se pare că un alt motiv pentru care unii preoți slujesc Litia în fiecare sâmbătă seara și în ajunul fiecărei sărbători este atât dorința de a lungi cumva slujba de seară (pentru a o face comparativă cu cea de dimineață), cât și de a le oferi credincioșilor un „plus de har” prin pâinea binecuvântată, spre a le motiva mai clar participarea la Vecernie. Însă durata slujbei de seară poate fi lungită și prin citirea Pavecerniței Mici cu Canoanele de la Utrenie, mai ales că există suficiente argumente logice și liturgice pentru o astfel de rânduială. Însăși participarea la Vecernie trebuie înțeleasă mai degrabă ca o parte constitutivă a pregătirii întregii comunități pentru Liturghia și împărtășirea euharistică de a doua zi, care nu poate fi substituită nici prin pâine binecuvântată și nici prin anafură sau agheasmă.

În concluzie, atât din exemplul Litiei, cât și al celorlalte reforme liturgice care s-au făcut de-a lungul timpului, aș vrea să facem câteva deducții:

1. Structura, forma și conținutul slujbelor s-au dezvoltat în timp. Apariția unor elemente noi și dispariția celor vechi s-a făcut din necesități pastoral-misionare și duhovnicești, dar dintotdeauna au existat și încă există elemente care se săvârșesc în virtutea unei inerții⁴⁵, fără ca sensul original să fie cunoscut sau luat în seamă.

2. Slujbele ortodoxe trebuie studiate în toată complexitatea lor, iar concluziile acestor studii, făcute cunoscute prin diferite cateheze și metode de popularizare, pentru a înțelege când, cum și de ce a apărut un anumit element în slujbă, care-i sensul lui primar și, eventual, care au fost cauzele care au dus la deplasarea unor accente.

3. Ierarhia, fiind ajutată de o echipă de specialiști bine pregătiți, să aibă curajul să-și asume responsabilitatea de a face cultul inteligibil, coerent și adaptat la unele realități, punând în balanță atât evlavia și mentalitatea poporului, cât și principiile istorice, teologice și duhovnicești care au stat la originea fiecărei slujbe și text liturgic.

4. Instinctul de conservare, specific Ortodoxiei și ortodocșilor, trebuie să nu fie transformat în fanatism și atașament față de literă în defavoarea duhului. Monahii din mănăstiri pot și chiar trebuie să aibă un tipic mai complex, în spiritul vechilor tipicuri monahale, iar pentru catedrale și parohii trebuie să existe un tipic sau chiar câteva variante de tipic, care să stabilească cadrul liturgic în care ne putem mișca, ținând seama și de specificul fiecărei comunități.

5. Să învățăm poporul, monahii și clerul să aibă încredere în ierarhie, fără a critica sau „a se sminti” de orice diferență liturgică neconformă cu propriile obișnuințe sau prejudecăți. A face modificări sau adaptări în slujbe nu înseamnă în mod automat a trăda Ortodoxia, a fi „ecumenist” sau „protestant”, ci, în măsura în care urmăm vechilor principii ale reformelor liturgice, acestea înseamnă de fapt urmarea și perpetuarea Tradiției vii a Bisericii, care nu este tot una cu „tradiționalismul” încremenit și amorf al unora.

⁴⁵ De exemplu, în trecut, între oficiul Laudelor se făceau pauze, de aceea, fiecare slujbă avea binecuvântare și otpust. Însă atunci când anumite slujbe se succed una după alta, cel puțin otpustul dintre ele este totalmente lipsit de logică și creează confuzii.